

Андрій Чайковський

Андрій Чайковський

ЗА СЕСТРОЮ

Повість

I

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських сіл.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших сестриць. Так само була схожа своїм зверхнім виглядом на інші села: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. Посередині села велика площа-майдан, на якій стояла невеличка дерев'яна церква, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видно зверху ніякої заможності. Кожен клав таку хатку, щоб легше перед стужею та спекою захиститися, а більш нічого. Ніхто і не думав витратитися на будову гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

У тих часах вибирали діуди під свої оселі такі місця, які, на їх думку, давали б найповніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умови до життя: отож недалеко від води або над водою, а відтак

близько коло лісу або очерету, де б, на випадок татарського набігу, найбезпечніше було сховатися або звідки можна було легко втекти від поганської неволі.

Спасівку забудували саме на цьому місці тому, що тут ріс цілий терновий гай, та й до Дніпра не було далеко, де росли великі ліси, звідки можна було набирати достатком дерева.

Першою роботою спасівчан, що тут оселилися, було прорубати серед тернового гайка круті стежки та покопати схованки для своїх достатків на випадок татарської навали.

Розділивши відтак землю на оселі, вони обставились густим дубовим частоколом.

Ця праця тривала кілька років, поки були хати готові і село зажило як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра також після татарського погрому, а тому що зупинились на тому місці на самого Спаса, тож і прозвали своє село Спасівкою.

У той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар з дерев'яними, почорнілими від старості, похиленими хрестами; а далі, навкруги частоколу, повиростало чимале терня, з чого спасівчани дуже раділи, бо це також спиняло доступ до села не менш частоколу. Лише дві були на протилежних кінцях прогалини, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут, начеб у якій фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вату небезпеки і були настільки обережними, що на кожну ніч ставили по черзі сторожів коло обох воріт. До того ще вони умовились з сусідніми селами, щоб у кожному були наготові бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом повідомити інших про небезпеку.

Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім уже давно лежав у сирій землі, то спасівчани дотримувались тих звичаїв і далі.

Та якось спасівчанам до тої хвилі жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на шляху татарському, чи з якої причини, досить що дотепер нічого її не тривожило. Спасівчани жили безпечно, орали землю, годували товар і кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади. У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними ні одного, який би не бував на Січі між низовим товариством. З цього виходило, що їх було мало.

Багато з них полягло головами в битвах, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому-то ці, що остались живими, багатіли на ціле село і через те були у всіх у великій пошані.

Рідня Судаків на той час складалася з старого Андрія - сімдесятирічного діда, сина Степана і його жінки Палажки, двох синів - Петра і Павла - та дочки Ганни.

Власне Петра тоді вже не було дома, на Запорожжя пішов. Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять, а дочці Ганні - тринадцять літ. Поки діти були молодшими, господарством клопоталися Степан з жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, доглядав хату і дітей. Вважав своїм обов'язком привчити Павлуся до лицарського ремесла.

Вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниці та з лука і орудувати шаблею.

Часом оповідав йому про Запорожжя, про козаків, їхні звичаї та про всі походи й пригоди з свого життя.

Діти слухали залюбки оповідання дідуся, а Павлусеві снилися відтак битви з татарвою, степ широкий, і він мріяв про те, коли й він підросте та стане славним козаком.

Павлусь і Ганна любилися дуже. Він її вчив потай від діда тих усіх штук, яких навчився від дідуса, бо дідусь часто повторював, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася у Павлуся завзята козацька вдача. В такому молодечім пориві зробив він не одно таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би був нізащо в світі, хоч не раз був дуже голодний.

Тоді вже Ганна просила за нього, вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тоді бігла в тернину. Вона одна знала, де Павлусь сховався, і сповіщала йому добру новину.

Верталися разом додому веселі й щасливі.

Батько звичайно в такому випадку погрожував Павлусеві пальцем, а до Ганни промовляв:

- Козир-дівка! Тебе б йно в посли слати...

З цього завелась між дітьми така любов, що одне без одного жити не могло, і, здається, не було нічого такого, чого б Павлусь для Гані не зробив.

Було це одної літньої неділі в місяці червні.

Люди поприходили ополудні з церкви.

Надворі стояла гарна погода. Пообідавши, розійшлися спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною. Жінки поралися з посудом. Молодь проходила по майдані. Так тривало, поки не задзвонили до вечірні.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви, яка не могла всіх умістити.

Тож хто прийшов пізніше, ставав або сідав під церквою. Парубки пішли під дзвіницею, а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрелися всі по майдані. Старі люди посідали на призьбах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи старші жінки, балакаючи.

Дітвора ганялась по майдані, а парубки, зсунувши бадьоро шапки на одно вухо, йшли повагом по вулицях, поглядаючи за дівчатами, що теж віддалік зібралися і ладились заводити «вулицю».

Як тільки сонце перестало пекти, взялися дівчата за руки і стали співати пісень. До них наблизилися парубки і стали собі ж підтягати.

Пісня привабила й старих людей. Вони теж оточили молодих, придивляючись до їх забави, хоч це була така звичайна річ в українському селі, яка кожного літа в неділю або свято повторялася. Віддалік від того гуртка те саме робило молодше покоління Спасівки: діти-підлітки - хлоп'ята і дівчата. А все те в святкових строях, вмите та вичесане, завітчане і прибране.

Любо було глянути.

Навіть панотець Амвросій не витримав, а вийшов з попадею та дочкою на майдан подивитися на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечором пригнали скотарі товар¹ з пасовиська.

Знову новий образок. Скотарі вигукували і заганяли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли поволі до своїх загород. Вівці мекали, тиснулись у гурток, а коні розбігалися по майдані та скубали траву.

Корови не обминали вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Зчинився великий крик і сміхи, усе розбрелось.

Дід Андрій сидів з сусідом Панасом на призьбі.

Покурюючи люльки, розмовляли про господарство.

- Цього року, мабуть, урожай буде, - каже Панас.

- Дай господи! Коли б лише в злу годину не вимовити!

- Ходив я сьогодні вранці в царину - аж душа радіє, таке все повиростало.

В цій хвилі надбіг гурток малих хлопців, що гнались за дівчатами-рвовесницями та вигукували сміючись:

¹ товар - велика рогата худоба

- Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть.
- Не викликай чорта з пекла! - гукнув дід Андрій.

Та хлопці на це не зважали, а гонили далі. Один хлопець піймав Ганю за плече та так сіпнув, що дівчина впала на землю. В цій хвилі прискочив до нього Павлусь і піймав за в'язи.

- Як ти смієш? Це моя сестра.

Цей обернувся і схватив Павлуся теж.

Стали борюкатися.

Павлусів супротивник був старший і дужчий. Він ухопив Павлуся впоперек і тиснув цупко руками. Обидва, червоні мов буряки, стали змагатися. Зараз обступили їх інші й придивлялися, хто кого переможе, хоч усім здавалося, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так сталося. Павлусь підніс вгору свого супротивника та, як лише цей відстав від землі, розмахнув ним і кинув на землю.

Тамтому стало соромно і, лежачи ще, став Павлуся бити кулаками.

- Гов! Півні! - гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих. - Досить з вас, обидва ви браві козаки будете.

- Не зачіпай Гані, - говорив Павлусь. - Ніхто не сміє її торкнути, а то поб'ю.

- Хіба ж вона мальована? Чого лізе до гурту таке «не чіпай мене»?

- Павлусю, ходи сюди! - кликнув дід Андрій. - Воно гарно, що ти за сестрою гак обстоюєш, та, бач, він це не навмисне, а випадково. Ну, досить. Спати час.

І всі стали розходитися додому. Тепер залунала пісня по цілому селу між хатами. Нікому не хотілося розставатися з таким напрочуд гарним вечором...

Гомін став стихати. Де-де замекала в клуні вівця. Від степу долітали голоси дикої птиці. Дід Андрій, повечерявши з сім'єю, сидів ще довгенько на призьбі. Він дивився на зорі, міркуючи, яка буде погода. Наставав час сінокосів, і треба було людям погоди.

Відтак зняв шапку і став півголосом молитися.

Посеред молитви відчув якийсь внутрішній неспокій, начеб чого злякався. Шепочучи акафіст напам'ять, він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий, загорнувшись кожухом, походжав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом..

- Співаєш, Филимоне? - заговорив дід здалеку. Він знав, що наблизитися до сторожа не можна.

- Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

- А не чути нічого?

- А хіба що? Тихо як у вусі... Що б воно таке мало бути чути?

- Мені чогось страшно, начеб де-небудь недалечко вовкулака блукав.

- Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

- Здоров будь, Филимоне!

- Здорові, діду!

Дід Андрій завернув у село. Йому було соромно самого себе, що без причини боїться. Вже не йшов на другі ворота, а прямував до хати.

У цій хвилині пролетів над сивою головою діда лилик² і легенько зачепив його голову крилом. А може, лише вітрець від крила повіяв. Та від цього дід аж набік відскочив.

- Господи! Що мені сталося? - заговорив сам до себе... - Хіба ж мені вже смерть у вічі заглянула? Чого я так лякаюся? Не в такій небезпеці бував, та не боявся, а ось і лилик настрашив. Тьху на тебе! Господи, спаси, помилуй!

Старий зайшов у хату. Вже всі спали. В хаті було душно. Дід не зачинив дверей і ліг на лаві.

Серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу.

Дід Андрій, який щойно задрімав, схопився перший і поглянув у віконце. Вдарила заграва з другого боку майдану. Значить, пожежа!

²лилик - кажан

- Ану, дітки, вставайте, - гукав дід, - в селі пожежа!

Усі посхоплювалися. Дід вибіг надвір. Тут уже гамір і крики. Він розглянувся. Пожежа розгорілася на всіх чотирьох сторонах села.

Дід зміркував відразу, що це не випадок, а підпал. Це неодмінно татари.

Він скочив у хату і схопив довгий спис у руку.

- Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

Надворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулося. Люди з криком, галасом та зойком стали рятувати свою мізерію. Виганяли товар зі стайні та виносили з хат свої пожитки.

Про рятунок палаючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а солом'яні покрівлі, висушені сонцем, займалися одна по одній.

У селі стало мов у пеклі.

Товар ревів, вівці мекали та завертали до горючих повіток, коні бігали мов скажені по майдані та збивали з ніг людей, налякані птиці кружляли навколо полум'я. Діти плакали, жінки голосили, козаки кликали один одного, та ніхто нікого не слухав. Кожен робив як знав, а дехто таки не знав, що йому робити, і стояв без діла.

Але татари не показувалися...

У таку скрутну хвилю люди лише знають виносити з хати що під руку попаде, а більше нічого.

Судаки найпізніше повставали та й ще не встигли повиносити всього добра з хати та з комори. Увихалися всі, аж попріли...

- Аллах! Аллах! - залунало з обох боків, де були ворота.

Цей крик був такий могутній і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селі. Та не те що приглушив, але від того чортового крику усе в селі притихло. Лише тріскіт горючих хат та ляскіт падаючих покрівель і стель було чути. Все замовкло, ніби зачароване. Навіть товар занімів. Кожний стояв мов закам'янілий і не знав, що робити.

- Зброю бери, чого став? - гукнув якийсь голос.

І знову всі заворушилися, як мурашки. Кожний хапав, що під руку попало, і ладився до оборони.

У цій хвилі з обох боків на майдан сунулась чорна валка, збита докупи. Здавалося, що якась чорна як ніч хмара впала на землю і суне лавою з двох боків у село. А з тої хмари без упину лунав чортячий крик: «Аллах, аллах!» Почулось декілька вистрілів з рушниць, та це їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися і стали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору в'язати. Деякі стали оборонятися, хто чим міг.

Дід Андрій зі Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеві приходило на думку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'яні. Та йому здавалося, що за плечима тата та діда безпечніше. Дрижачи зі страху, він голубив і заспокоював сестру.

Коли татарин розганявся до них - висовувався довгий спис, начеб гадючий язик, і той злітав з коня. Перед ними лежало вже декілька татарських трупів. Та в цій хвилі, начеб шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилі татарська шабля розчерепила йому голову. Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задерев'яніли.

Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину. За неї вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обох.

Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що той аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуса кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом у хату. Другий татарин піймав її за довгу косу і став тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі налились кров'ю з лютої та розпуки. В руках держала сокиру.

Поки татарин зв'язував Ганю, Палажка кинулась, мов поранена левиця, і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерado вбивали жінок. То була для них найкраща здобич, коли впіймали жінку. Один зайшов збоку і схопив Палажку в обійми. Другий вирвав сокиру з її рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її подолати, бо коли побачила, як її Ганю таки взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала і била кулаками та розкидала татар, мов околоту.

Не було іншої ради. Татарин добув ножа і вдарив її в груди, в саме серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала і повалилася мертва.

В тій хвилі відкрив Павлусь очі й побачив труп матері. Тепер уже нікому його боронити, і він проліз поза хату і сховався в бур'яні.

Звідси міг бачити все те, що тоді діялося.

Небагато було таких, що оборонялися. Татари порізали або пов'язали тих, що були на майдані, а тепер ганяли за дівчатами, ловили їх, в'язали та звозили в одно місце коло церкви. Деякі кинулися зганяти товар, ловити коней та грабувати. Павлусь бачив, як панотця витягнув татарин за бороду і таки під церквою відрубав його сиву голову. Попадю, що рвалась до чоловіка, вбили теж. Попівну, зв'язану, повели до гурту. Татари стали витягати козацькі вози, запрягати пійманих волів та вантажити награбоване добро.

Вони раділи, мов чорти. Добича була добра, бо Спасівка була селом дуже багатим. Татари розбивали сокирами скрині і витягали гроші та ліпшу одягу, а все інше кидали у вогонь.

Павлусь дивився на те все наляканими очима. Йому здавалося, що це якийсь страшний сон, з якого не може прокинутися. Наслухавшись не раз під піч оповідання дідуса про татар, він бачив інколи такі сни. Тоді плакав, здригаючись, поки його хто не розбудив. Тепер ніхто його не розбудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару. Голова боліла. Він знав, що це не сон; а все ж таки не міг зрушити з місця, так задерев'янів увесь.

З того одубіння прокинувся від плачу полонених людей, що стояли купою під церквою. Церкви татари не підпалювали, аж поки не повиносили все. А хата займалася одна за одною, і було ясно, мов удень.

Лише мала частина спасівчан змогла втекти в тернину і сховатися.

Про тернину згадав і Павлусь. Та йому треба було бігти майданом, а там повно татарви; певно піймають...

Він хотів бодай побачити Ганю, та її не міг помітити між бранцями.

Пробудилося в ньому почуття самоохорони. «Втекти, втекти куди-небудь з цього пекла!» - відзивалось йому в душі. Та він не мав сили зрушити з місця. Його наче приковано до того пекельного образу, який бачив. Татари увихались по селі. їх стіжкуваті шапки і догори вовною обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що, дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь не раз бачив татар, але то були крамарі, які заходили в село. Він не раз сміявся з них, прозивав їх з іншими ровесниками, скубав за кожух, а не раз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Ці татари, хоч і схожі на тамтих крамарів, але страшні тепер при своїй розбишацькій роботі!

А село все ще палахкотіло і присвічувало їм.

Раптом помітив Павлусь, що татари, виловивши або перебивши людей на майдані та між хатами, пішли поза хати шукати по бур'янах тих, що сховалися. Знову розпачливий крик пійманих дітей, яких зносили татари, мов баранів, на майдан.

Павлусь стрепенувся і нишком, вибираючи такі місця, де не світилося, побіг прямо до частоколу. Тут знову бур'ян. Кропива обпікала йому руки та лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись навкруги, він видряпався на частокіл. На другім боці частоколу - густе терня, а за ним стоїть татарин і пильно розглядається...

Павлусь відразу зсунувся з частоколу в бур'ян. Коли оглянувся, побачив, як біля їх хати нишпорив татарин, розгортаючи ногою бур'ян. Тепер Павлусь був би певно попав у татарські руки.

І звідсіля треба було тікати. Поганці й сюди прийдуть. Павлусь став розгортати бур'ян і втікати попід частокіл. Час від часу підводив голову і розглядав, чи за ним хто не стежить.

Так дійшов аж до воріт і тут мусив втратити всю надію на втечу. Біля воріт крутилися татари піші й кінні. Вони щось говорили, чого Павлусь не розумів.

При воротах стояли осідлані коні, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрався під самі ворота і сховався в гущині дикого бузку. У нього сильно билось серце. Ціла увага звернена була па те, щоб відіпнути коня, сісти і непомітно втекти.

Та це видалось йому неможливим. Татарам і не снилось відступати від коней.

У ту мить захвилювало на майдані. Залунали татарські крики, начеб за кимсь гнались. Павлусь розхилив галуззя бузку і придивлявся.

Крики наближалися саме до цих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів зі страшним ревом і задертими вгору хвостами гнались по майдані в бік воріт, розбиваючи всіх по дорозі. Павлусь таке вже не раз бачив влітку на степу, де паслися воли. Саме тоді, коли муха дуже тяла, рогатий товар бісився, зривався і втікав у село. Тоді ніяка сила не годна його спинити. Але тепер не було ні спеки, ні мух, отже, від чого воно таке сталося?

Невже ж вони налякалися чогось, щось їх сполошило, і тепер летять, мов несамовиті?

Справді воли посатаніли. Вони рвонули у ворота. Татари, що тут стояли, хотіли їх спинити.

Вони заревли глухо, вдарили на татар, мов тараном, і кинули їх під ноги. Кілька наляканих коней зірвалися з припон і погнались в степ. Остався лише один кінь, осідланий, що стояв збоку. Він теж налякався, але не міг зірвати вуздечки й, хоч став дуба, залишився на припоні, а воли пробігли біля нього.

Цю хвилю використав Павлусь. Він виліз з куца, відв'язав вуздечку, заспокоїв коня, закинув поводи на шию і видряпався на сідло.

Кінь, почувши людину коло себе, заспокоївся.

Тепер Павлусь усівся на сідлі і рушив щосили з місця в степ... Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього.

Зате один дозорець-татарин, що стояв за частоколом та вступився волам з дороги, побачив Павлуса, що утікав. Хлопець був у білій свитині і відрізнявся від чорного сідла.

Татарин здогадався, що це хтось з бранців, і пустився наздоганяти. На щастя, кінь у Павлуса був швидкий, а сам хлопець не важив йому стільки, що дорослий татарин. Поганець зміркував, що бранець втече. Він узяв з-за плеча лук та став у нього націлюватись.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому понад голову. Від цього кінь налякався і став гнатись мов вихор. Хлопець не міг досягнути своїми ногами стремен, і вони били коня по ногах. Під час такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня, мов пір'ячко. Тому схилився і обіруч тримався за його гриву.

Він уже був певний, що татарин його не здожене. Та раптом щось у нього заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець помацав рукою. З-за плеча звисала стріла, що зачепилась залізцем за жупан. Павлусь почув, як щось тепле пливло йому по спині, і дуже цього налякався. Але чутно було, як тупіт погоні втихав.

Надворі стало на світ заноситися, коли Павлусь опинився над рікою Самарою. Не чуючи за собою погоні, стримав коня. Через ріку пустився кінь вплав. Павлусь чув від дідуся не раз, що татарський кінь уміє по-майстерному плавати, і не боявся анітрохи, що кінь утопиться. Кінь форкнув, підгулькуючи вгору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпався на суше і так сильно струснув собою, що трохи хлопця з себе не скинув.

Настав ясний день. Павлусеві здавалося, що йому тепер більш небезпечно, ніж уночі. Тепер його з усіх боків видно. Татарва снується по степу, його побачать і тоді зловлять.

Його огорнув страх. У його уяві татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били татар; та ось він бачив, як татарви нічого не стримало, і дідусь, і багато інших дужих козаків полягли. І він знову став тікати, хоч сам не знав, куди і до кого, аби лише далі від цього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він в'їхав у широкий степ.

II

Над одною з річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила. Її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зветься, і ніхто не наполягав на тому, щоб її назвати інакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожний до неї потрапить, хоч би і вночі. Тому-то частенько козаки умовлялись збиратися на Свиридову могилу як на місце, де можуть напевно з'їхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для випасу, і кущі над річкою, де при нагоді і сховатися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

А лише на світ божий занеслося - озвалась степова звірина. Ціле степове царство прокинулось і загомонило на свій лад.

Від цього гамору козак прокинувся. Сів на своєму кожусі, де спав, протер очі й перехрестився.

В одну мить став на ноги й почав розглядатись. На заході побачив широку заграву.

Козак став придивлятися та хитати головою.

«Що за мана? Вчора в цім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хіба ж воно вертається?»

Козак швидко поліз на могилу і відразу зрозумів усе. Здогадався, що це якась велика пожежа. Це вже, певно, поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Промовляючи голосно молитву, пішов до ріки вмитися. Його вороний кінь, що пасся недалеко на припоні, як побачив свого господаря, заіржав весело, начеб хотів його з дниною привітати.

- Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? - заговорив козак, перервавши молитву.

Не перестаючи молитися, козак почав умивати водою свою поголену голову.

Відтак вийняв із-за пояса малий гребінчик і скалку дзеркальця та став причісувати свій чорний довгий оселедець і закручувати його за вухо. Так само розчесав вуса і пригладив їх складно, по-запорозьки, вниз.

Семен Непорадний - він так звався - був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні, як море, червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта і замащена та на грудях широко розхристана, звідки визирали широкі косматі та на сонці засмаглі груди. Миючись, засукав рукави поза лікті і показав жилаві руки з п'ястуками³, мов довбеньки.

Непорадний на Січі мав славу неабиякого силача. Згинав залізні штаби, а коня підіймав поперед себе, мов барана.

³ п'ястуки - кулаки

Незважаючи на Семенову лицарську силу, його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь стрічі з татариним не вмів собі дати ради, аж поки товариші йому не допомогли.

Та він цим анітрохи не переймався. На Січі не питали нікого, як зветься, там зараз давали кожному ймення, з яким не розлучався вже до смерті. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: «Не ймення тебе красить, а ти його краси». Найбільш чванився козак тим, коли на ділі довів, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали.

Причепуривши як слід свого чуба й вуса, Непорадний набрав в боклагу води і поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого господаря в плече, начеб йому дякував.

Тепер козак взявся варити снідання. Вирубав між корчами над рікою гри колики і застромив їх в землю так, що верхом вони сходилися. До цього вершка між коликами прив'язав мідяний казанок, до якого всипав з мішка крупи. Опісля наляв води і назбирав сухого бадилля на підпал.

З-за пояса вийняв кресало та губку, напоєну порохом, і викресав вогню. Запалену губку заклав у віхоть сухої трави і став нею махати, поки не загорілась. Тепер розвів ватру, що своїми жовтими язиками облизувала казанок з усіх боків. Вогонь палахкотів весело, бризкаючи іскорками на всі боки.

Непорадний любувався вогнем. Йому ще вчора хотілося розкласти ватру, бо комарі страх як кусали, та не зробив цього через татар. Тепер їх повно вештається по степу, а вогонь видно здалека. Тож ліпше волів терпіти від комарів, ніж виставляти себе на небезпеку.

«От поки зварю кашу, то й товариші надбіжать, - думав собі Непорадний. - Та чейже вистачить цього добра на п'ять ротів».

Непорадний вийняв тепер люльку та гаманець з тютюном і став набивати. Поклав відтак вуглика і став пихкати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любов'ю вдивлявся.

В тій хвилі його вороний форкнув два рази, підвів голову і настовбурчив вуха, якими став стригти.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядався на господаря і повертав голову в гой бік, де саме нині рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого логвиська, захопив рушницю і став на могилі. Тепер почув, як земля дудніла під кінськими копитами і в одному місці захвилювала трава.

Раптом у траві щось забіліло. Козак побачив мале хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь мчав прямо до могили. Прийшовши до річки, кінь одним скоком уже був на другім боці. Такого потрясіння не витримав хлопчина і впав з коня в траву по цей бік берега.

Кінь побіг прямо до вороного і стали обнюхуватися, начеб старі знайомі віталися.

Хлоп'я лежало зомліле догори спиною на траві. Це був Павлусь. З плечей у нього текла кров.

Непорадний приніс в боклазі води, роздягнув хлопця зі свитини й сорочки і став промивати рану. Нарвав відтак листків, приклав, віддер шматок свого пояса і обв'язав цупко. Відтак узяв хлопця наперед себе і заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав з заплющеними очима і важко дихав. Його лице було бліде, як у трупа. Від того, що він бачив цієї ночі і що пережив, можна і розум втратити, не то що...

Непорадний здогадувався, що бідне хлоп'я втекло з татарських лабет⁴, та цікавий був дещо від нього довідатися. Козак відкрив хлопцеві рота, наляв йому туди трохи горілки з своєї пляшки та став нею натирати виски.

Хлопець скривився, а відтак відкрив очі: зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про це, чи це наяву, чи, може, йому так сниться.

⁴ лабети - дуже великі міцні руки; лапи. Те саме, що тенета

- Скажіть, дядечку, - каже Павлусь слабим голосом, - що зі мною, чи я ще живу?

- Живеш, небоже, і здоров будеш - ти звідкіля?

- Зі Спасівки. Татарва пограбувала, спалила все, людей вимордувала, мою маму і діда вбили, тата і сестру взяли, - хлопець скривився на плач і став дрижати, мов у пропасниці.

- Хлопче, заспокойся, засни, все гаразд буде. Біля мене ти безпечний.

Павлусь послухав і перестав дрижати.

- Багато було поганців?

- Багато, дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців. Люди вийшли з хат - вони тоді ловили... Страшно було, ой, страшно!.. Сестру Ганну взяли... - і хлопець знову став дрижати і плакати...

«Нерозумно я чиню, - подумав Непорадний. - Я його лише дратую цими питаннями, а воно знеможене, слабе; хай спочине, то відтак згодом про все дізнаюся».

- Еге ж, хлопче! Козакові соромно плакати, ось що. Виростеш - козаком станеш, тоді й засоромишся. Ти заспокойся, проспись. Кажу тобі, ти в мене безпечний, як у бога за пазухою. Не я сам тут. Інші прийдуть - буде нас більше, безпечніше. Цить же!

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожухом.

Павлусь знов заспокоївся і став засинати. Непорадний підвівся потихеньку з землі і пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він помішав її і вкинув у казанок добрий шматок сала.

Він задумався. Тож саме тоді, як він ось тут спав, татарва різала народ хрещений. Боже, боже! Як воно буває на світі: одному добре, весело, а другому біда та смерть. Тепер згадав Непорадний про Павлусевого коня. Кінь стояв біля вороного і хрупає траву. Непорадний прип'яв його і зняв сідло.

Хоч який був сильний Непорадний, воно видалось йому важким.

Він став його обмацувати та й усміхнувся...

«Далебі червінці! О, і таляри... Ну, дав бог сироті долю. Доброго коня собі вибрав. Ото поганець награбував, а як поховав штудерно⁵. Я бачу, що в татар вартніше сідло, ніж сам кінь з татариним».

Заніс сідло до своєї лежанки і поклав біля Павлуся, що тепер спав, аж хропів.

«Та коли б хоч татарин не надумав гнатись за ним зі своїми побратимами, поки мої над'їдуть. Ну то що ж? Не дам себе так ні за що в каші з'їсти».

Згадав про кашу і подався туди.

Вороний знову зафоркав на тривогу. Кінь Павлуся рвонув з місця, та міцна припона не пустила, і він зупинився.

Непорадний заспокоївся, бо вороний обернувся головою до сходу сонця, - значить, не туди, звідки татар сподівався.

Непорадний був уже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідти над'їхали.

- Пугу! Пугу! - гукнули козаки, побачивши Семена.

Семен не відгукнувся, щоб не збудити хлопця.

- Це ти, Семене? Чому не відгукнешся?

Непорадний збіг з могили і подався до них.

- Тихше, братики, тихше! Дитину мені збудите.

- Ого! А ти звідки взяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

- Та ви не глузуйте з мене, я правду кажу. Сьогодні раненько над'їхало до мене поранене хлоп'я зі Спасівки. Вирвався з татарської петлі. Бідне, змучене, що аж жаль дивитися. Небагато міг я розвідати, зараз і заснуло.

- Зварив, братику, їсти? - запитало кілька голосів.

- Та трохи зварив, - каже Непорадний, оглядаючись заклопотано па козаків. - Не сподівався стільки гостей. Я готував на п'ятьох, а вас, слава богу, чи не п'ятдесят.

⁵ штудерно – хитро, кмітливо

- Вгадав, отаманом будеш, - дalebі, нас п'ятдесят. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа, та й з'єдналися...

- А де ж він?

- Здоров, Семене! - озивається Тріска, злізаючи з коня. - Ну, не турбуйся, решту доваримо самі та й наїмося.

- Хіба ж ви цілу ніч їхали?

- Авжеж. Від вечора дотепер.

Козаки поглянули на сонце. Воно ж уже підійшло високо й озолотило своїми променями степ. Від того стала роса випаровуватись.

Козаки розсідлували та припинали коней, відпинали казанки, збирали паливо і заходились коло варіння каші. Поклали на двох розсохатих колисках списи і повішали на них казани.

Вогонь розгорівся з усією силою.

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуся і придивлятися до його блілого лиця. Між тими козаками був старий січовий дід Панас.

Йому було вісімдесят літ зроду; та хоч час було спочити старим костям у якому зимовику, він не давався старості і волочився з козаками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою й співом. Приставав від одної ватаги до другої, і всюди його приймали. Правда, що не міг шаблею гаразд вимахувати, зате стріляв з рушниць так, що птиці під час льоту не промахнув. До того, він знав лічити рани зіллям, та через те радо його приймали до гурту. Його знала ціла Україна як такого, що знає, як заворожити кулю, щоб у нього не влучила. Бо й справді дід Панас бував у походах у Крим, в Польщу, в турецьку та волоську землю, був не в одній біді, а ніколи жодна куля ані шабля його не дряпнула. Не зважав на свою старість - голив чисто лоб і бороду, заплітав по-молодецьки свого сивого чуба і чесав довгі, на аршин, вуса, що двома мітлами звисали аж на груди.

- Чи ти йому промив рану? - питає дід Панас Семена.

- Промив водою і приклав листків.

- Це пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста буває. Та ми побачимо, як прокинеться.

- То, кажеш, Спасівка в попелі? - питає один козак.

- Либонь, що так: я бачив сьогодні на світанку велику пожежу з цього боку. Хлоп'я говорило, що Спасівку спалили татари; решти не допитався, бо хлопець заснув.

Козак зажурився і похнюпив голову.

- Ну, а ти чого?

- Е, не питай! Я ж і сам зі Спасівки. Там батька-матір залишив.

- Семене! А як хлоп'я називається?

- Не встиг спитати.

Козак присів біля Павлуся і став до нього пильно приглядатися.

У ту мить Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

- Ти, хлопче, зі Спасівки, це я знаю, - та чи знаєш ти там Судаків?

- Як не знати? Це мій рід. Я Павло Судак.

- Братику мій рідний! - заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати. - Ти й не пізнав мене, я ж Петро.

Павлусь дуже зрадив.

- Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже, мабуть, велика буде. Та й ти виріс неабияк. А що дідусь Андрій?

- Батька і сестру в ясир узяли, дідуся і маму вбили на моїх очах.

У Петра показалися сльози на очах, він їх обтер, аби ніхто не бачив, та перехрестився.

- Як же ти втік? Розкажи.

Павлусь розплакався. Козаки обступили їх, і він став розповідати всі свої пригоди.

- Ось чого Петро сумний був, мов сова в полудень, - говорили козаки.

- Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що, - говорив Тріска. - Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що награвувала. Чи не скочити б на них так зненацька та перерізати, а добичу відбити?

- Воно б гаразд було! - обзивається хтось з гурту. - Тепер татарин як спутаний кінь або свиня, що добре наїється. Він неповороткий. А воно б пішла слава, що ми відбили християнські душі з ясиру.

- Дайте і мені, старому, слово сказати! - говорив дід Панас. - А відтак, коли моя мова вам не до ладу, то вже робіть як знаєте.

- Говори, діду, говори! - гукали.

- Воно було б гарно та й по-молодецьки ось так злетіти на татарву та відбити здобич. Та ось воно говориться: не скач у воду, як не знаєш броду. Ми не знаємо, скільки поганців є. Я гадаю, що їх буде більше, як нас. Коли б менше, вони б не наважилися нападати на Спасівку. Там були славні лицарі, січовики, а було їх багато. Ну, коли б так ми напали на Спасівку, то як нас є п'ятдесят один, ледве чи вийшов би хоч один живий.

- Правда, діду, твоя правда.

- Це би все гаразд розвідати, а тоді, коли можна, то помагай боже! Коли ж покажеться, що ні, то годі починати, бо було б нерозумно йти так на заріз, як з цього нічого путнього не вийшло б. Вам би насамперед розвідати.

- Пошлімо кількох. Добре, гарно!

- А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочити треба бодай до полудня. Татарин, навантажений здобиччю, лізе, мов рак. Його не штука здогнати хоч би й завтра, не втече!

- Ось так і зробимо,- гукали козаки.- Спочиньмо, а відтак побачимо.

Всі згодились з тим, що говорив дід. Вони напоїли коней і полягали в траву, що досягала декому по пояс.

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві й ліг біля нього. Павлуся нагодували кашею, і він заснув знов.

Сонце підходило вище і стало припікати. На небі не було ні одної хмарки, а ті, що зранку зібралися з нічної роси, позабирав вітрець і поніс далеко.

Ш

Навкруги царювала тиша. Здавалося, що тепер від променів сонця степова трава сама з собою розмовляє, бо щось заодно у ній бриніло, як це буває в літню спеку.

Непорадний, дивлячись у сторону Спасівки, помітив незадовго, як хвилювала трава, а далі побачив татарина на коні. Татарин їхав поволі та все заглядав за слідами, куди рано проїжджав Павлусь. Від того часу потоптана трава вирівнялась, роси не стало, і слід стерся. Тому татарин так поволі проїхав ту віддаль, яку Павлусь проминув ще рано.

Непорадний сховався в траву, аби його не помітив ніхто, і пильно зиркав за татариним. Коли він наблизився до могили, Непорадний держав уже наготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зліз з коня.

«Тепер пора», - шепнуло Непорадному в душі, і він став прицілюватися.

Татарин прив'язав коня до куща, а сам пішов убрид на цей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій назад зсуватися з могили вниз.

«Дурень я, та й годі! - подумав, наближаючись поза могилу до свого логвиська. - Чи то штука на таку віддаль татарина вбити та й товаришів розбудити? Я його живого впіймаю».

Він вмить відв'язав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що татарин його не помітив.

Непорадний митець був арканом орудувати. У цьому була найбільша його заслуга. Ніхто з товаришів не пам'ятав, щоб Непорадний не втрапив. Славний був у нього аркан: весь шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога, коней, а коли траплялося, то й дику козу, судака.

Непорадний аж усміхнувся, беручи свій інструмент у руку. Затягнув на аршин петлю, відтак на таких самих віддалях поскладав увесь аркан. Один кінець держав цупко в лівій руці, а в праву взяв петлю зі складками мотуза. Приготувавшись так, він, ховаючись поза могилою, слідкував, що татарин робитиме.

Татарин підкрадався до обозу, як кіт. Він, ще коли сидів на коні, бачив, що козаки спали, мов мертві; що сонце пекло їхні голови, і знав добре, що коли людина спить на сонці, то має важкий сон, начеб зачаділа. Такий не легко прокинеться...

Йому блиснула думка в голові зайти сюди і порізати всіх, мов баранів, поки один видасть з себе голос. Задум татарина можна було розгадати з його роботи. Хлоп високий і плечистий, він засукав рукави своєї свитки, поправив шайку і витягнув з-за пояса довгого ножа. Ніж заблищав проти сонця, мов срібло. Татарин поправив ще щось на собі і взяв ніж у зуби.

Цю мить використав Непорадний. Повернувся до татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрі, став блискавкою розгортатися і впав на голову татарина, коли той брав ножа з зубів у руку.

Петля вхопила його впоперек.

Коли перша штука з арканом є потрапити петлею як слід, то ще більша штука тягнути аркан так, щоб петля засилилася, а пійманий щоб не мав часу розмотатися. Легше це зробити, коли пійманий на бігу, - тоді він сам засиляється. А тут татарин стояв на місці, і треба було його засилити.

У Непорадного бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркан до себе, а відтак сіпнув з усієї сили, і татарин упав горілиць на землю.

Миттю прискочив до нього Непорадний і вхопив лівою рукою за горло.

Настала скажена боротьба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа. Він став пручатися і вивернувся настільки, що мав вільні руки. Непорадний зміркував, що татарин дужчий за нього. Гукнути б на товаришів, щоб

помогли? Знову би його прозвали та ще й насміялися. Ні! Мусить собі сам дати раду. Скрутив татарина з усієї сили. В обох налилися кров'ю очі. Важко дихали один на одного, а жили на руках понабрякали, мов мотузки.

Татарин придавив Непорядному руку костистою шелепою до грудей так сильно, що вона аж заболіла. Хотів її висмикнути, та не міг. У цю мить вихопив татарин з-за пояса Непорядного гострий ніж. Саме тоді Непорядний вирвав свою руку і схопив татарина за руку, в котрій той держав ножа. Ще хвилина - і Непорядний зацідив з усієї сили татарина кулаком межи очі.

З носа жбухнула кров. Татарин втратив пам'ять, а відтак, доки отямився, вже був зв'язаний на руках і ногах. Непорядний устав з землі і так важко дихав, що йому аж дух захоплювало.

- Гей, козаки! Уставайте! - кричав захриплим голосом. - Маємо гостя!

Деякі козаки посхоплювалися з трави. Кожний був заспаний і не міг зараз очунятись. Яскраве сонце освітлювало їх. Одні протирали очі та й лягали знову, другі, повстававши, ходили один поза одного сонні.

- Та що ж ви? Перепились чи що? Кажу, татарина піймав.

Найскоріше отямився дід Панас. Він перший прийшов до Непорядного.

- Гей, діти, пробудіться! - гукав дід. - Воно не жарти. Один татарин уже тут, а за хвилину може їх бути більше.

Непорядний поспішив до татарського коня, бо то була його воєнна здобич. Козаки стали сходитися.

Татарин пручався з усієї сили.

- Хіба у нас ножа немає? - гукав один козак, виймаючи ножа з-за халяви. - Чого з ним воловодитись?

- А не сором тобі зв'язаного різати? - каже дід Панас. - Живий все ж більшу ціну має, ніж мертвий, не руш його.

Козак відійшов, сплюнувши. Дід Панас наблизився до татарина, котрому кров текла з носа й заливала уста.

- Як би воно допомогти, щоб не околів, - каже повагом Тріска. - Його язик може нам пригодиться. Принесіть, хлопці, води, а ти, діду роби що знаєш, щоб татарин живий був.

Принесли води. Дід присів до татарина і змивав йому кров з лиця. Татарин закликав по-татарськи і заскреготів зубами.

Дід Панас знав татарську мову і каже:

- Послухай, небоже. Хочеш бути живий, то говори правду, про що тебе буду питати, а то буде з тобою лихо. Козаки не знають жартів. Не то щоб тебе вбили, ще мучитимуть спочатку.

Татарин знов став злитися і страшно проклинати.

- Що він каже? - питали козаки.

- То ж то і біда, що нічого не каже. Ти мені кажи зараз, скільки вас було цієї ночі в Спасівці і де тепер твій кіш⁶ буває?

Татарин - ні слова, лише відвернув голову набік.

- Заговорить, коли гарненько попросимо! - промовив один козак, наближаючись з розжареним залізом. - Я заздалегідь приготував. Трохи припечемо п'ятки, то скаже, все виспіває. Подержить, хлопці, ноги.

Козаки підняли татаринову ногу вгору.

- Не дай пекти ноги, - каже татарин до діда, - я все скажу.

- Лишіть його, хлопці! - каже дід. - Ну, говори, а не бреш!

- Ми були цієї ночі в Спасівці. В нашому загоні було чотириста чоловік. Ватажував наш славний Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея. Ми пішли на Україну на свою руку грабувати й брати ясир. Що зі Спасівкою сталося, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на варті, а відтак погнався за якимсь хлопцем.

- Чи варто було за хлопцем гнатись?

- Так наказав ватажок - значить, ніхто не смів утекти. Ми знали про Спасівку, що там живе багатий люд. Це донесли нам крамарі, татари. На це

⁶ кіш - військовий табір, обоз

село ми давно збирались. Де тепер наш кіш, я не знаю. Мабуть, додому повертається.

Тріска уважно прислухався до тієї мови, бо розумів її.

- Багато вас перебили в Спасівці? - питає.

- Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом вартував.

Тріска мотав усе на вус і підсміхався, бо вже мав у голові готовий план, що йому робити: треба до татар приблизитися, а вночі на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з награбованим добром та з ясиром ідеться поволі.

- Аллах! Аллах! Аллах! - заревло з усіх боків, аж луна степом пішла.

Козаки усі розскочились від татарина і кинулись до зброї. Дивляться, а їх з усіх боків оточили (більш як сотня) козаки.

- Чорт батька твого! - сердяться козаки. - От як налякали!

- Ха-ха-ха! - сміялися ті, що тепер прийшли. - Правда, що налякали?

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому коні.

- А у вас до біса який звичай? Вас би слід палицями! Збились, мов вівці над сіном, та й про світ забули. А де вартові, де сторожа?

- На якого біса нам удень сторожі? - обізвався Тріска. - Хіба ж ми посліпли?

- Видно, що й посліпли й поглухли. Ми під'їхали під самісінький обоз, а ви нічирк... Вам би чабанами бути, а не козаками, тьху, крамарі! Татарина торгують.

Трісці кров підступила до голови через таку зневагу.

- Ти не гримай! - каже і вдарив рукою по шаблі. - Ти нам не кошовий. Забирайтесь ік чортові, степ широкий.

- А нам саме тут подобалось. Як тобі тісно, то забирайся до лисого полуднувати.

- Побачимо! - гримнув Тріска і витягнув шаблю.

- Годі, люди добрі! - обізвався дід Панас. - Татарин на спині, а ви сваритесь чортзна-чого! Ну, здоров, Андрію-сотнику! Злазь з коня і будь

нашим гостем. Ти, Остапе, сховай свою шаблю для кого іншого. Я вас обох знаю. Гарні ви люди, а битись не дам. Хіба коли воля, то зарубайте мене першого.

Дід став між ватажками. Вони охололи і заспокоїлись. Недоля зліз з коня і віддав його молодому козакові.

- Ну, не сердься надто, - сказав Недоля і подав Трісці руку в знак згоди.
- Ось так і гарно! - обізвався дід Панас. - Звідкіля господь привів?
- Що тут у вас сталося? - питає Недоля.

Дід Панас розповів йому все.

- Гаразд, хлопці! Робота буде, лише коні трішечки спочинуть. Як тебе, товаришу, звать?

- Я Остап Тріска, ватажок.
- Ось і добре! - каже Недоля. - Пристаєте, панове козаки, під мою руку?
- Нема що говорити, а треба пристати! - каже дід Панас. - Хай буде один ватажок, бо де дві газдині, там хата неметена. Сотника Недолю я знаю добре і кажу вам: бравий козак.

- Хай буде і він, аби добрий! - гукнули козаки.

Недолині козаки пустили своїх коней у річку,
а відтак поприпинали пастися.

Недоля, узявши Тріску і діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тим часом козаки забавлялися з татариним. І між ними були такі, що знали по-татарськи.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розв'язали руки, дали казанок з кашею. Татарин був голодний мов вовк і жваво напихав у себе кашу. Тепер стало йому весело, і він почав розмовляти.

- Може, тобі показати того хлопця, що ти за ним гнався?
- Ану, покажіть.
- Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши татарина, задрижав усім тілом. Не хотів іти.

- Ну, ходи, не бійся. Він тобі нічого не зробить тепер, - підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився зляканими очима на татарина.

Татарин махав до нього рукою і усміхався.

- То бач, сину, воєнне діло! До цього треба звикнути, - пояснював один козак. - Зловиш ти його, то ти йому пан, а зловить він тебе, то і в ясир пожене.

Павлусь справді осмілів. Він став до татарина приглядатися зблизька. Це справді такий, як ті крамарі татари, що в село заходили. А які вони вчора були страшні! Він гадав, що перед ними ніхто не встоїть, а тут ось піймав його сам Непорадний та зв'язав, мов барана.

- Ти налякався вчора? - питає татарин.

Павлусеві перевели ці слова українською мовою.

- Ти мене, чорте, стрілою у спину влучив, - каже Павлусь.

Татарин засміявся.

- Ну, вибачай, це воєнне діло; я не знав, що попаду на бігу. А де твій кінь?

- Пасеться.

- А сідло є?

- Єге ж!

- Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі своє дам. Заміняємося та побратимами будемо.

Ця розмова велася через перекладача. Павлусь, почувши останні слова, не зрозумів, чого татаринові треба. Він знав про козацьке побратимство, але з татариним хіба ж можна?

- Мінняйся, хлопче, це можна, - кажуть козаки. - Коли треба, то і з чортом покумайся.

- Може, він допоможе тобі сестру відшукати, - радив йому хтось.

Коли йшло діло про сестру, то Павлусь не жалів нічого - себе самого віддав би.

Згодився. Татарин подав руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов з сідлом, та стрінув Непорядного і розповів йому про обмін сідлами.

Непорядний його затримав.

- Так ти, татарине, сідло міняєш з хлопцем?

- Вже й заміняв.

- Еге ж? А ти ж маєш своє сідло? Вибачай, це моя воєнна здобич - і ти, і твій кінь, і твоє сідло.

Татарин нахмурився і люто глянув на Непорядного.

- Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеться, а червінців, що в сідлі заховані, ось що! Ну, признайся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

- От штудерний поганець! - говорили козаки, сміючись. - Якого побратима знайшов. Відтак з легким серцем продав би цього побратима на базарі.

Татаринові штука не вдалася.

За той час обидва ватажки постановили підійти під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Попереду підуть козаки з Тріскою і стануть татар зачіпати, щоб їх з коша виманити. Тріска зі своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля і привітає їх гарненько. Коли ж би татари не рушились в погоню, тоді значить, що їх небагато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорядний.

Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні.

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. З ними їхав Непорадний і вів на мотузці татарина із зв'язаними ззаду руками.

Татарин показував дорогу.

Попереду їхали два козаки без списів. На віддалі яких п'ятдесят кроків їхав один козак, що мав ватажкові переказувати вісті від передньої сторожі. Ще далі за цим зв'язковим рушила ціла ватага.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав попереду на своїм буланім. Біля нього дід Панас з бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось уже й Самара недалеко. Один з них зліз з коня і дав його повід товаришеві.

І зв'язковий козак, і ціла ватага зупинились. Козак, зігнувшись, прямував до могили. Прийшов під саму могилу і став крадькома, мов кіт, забиратися наверх, лізучи на руках і ногах. Коли потихесеньку розгорнув траву на могилі, побачив там лежачого татарина.

Це був татарський дозорець. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору, оперши голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на спеці, не спавши цілу ніч. Козак підліз ще вище, запираючи в собі дух. Татарин хрпів. Козак уперся ногою в землю і витягнув ножа.

З-під ноги козака зсунулась земля і зашелестіла, злітаючи з могили вниз по траві. Від того татарин прокинувся, підвів голову і поклав її відтак знову на руки. Навіть сонних повік не розімкнув. Ще раз розплющив очі, та вже і

не зімкнув їх, бо в цю мить козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татарина, надів на свою голову і став обережно підніматись та розглядались навкруги.

Перед ним був татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. (В такий спосіб розставляли козаки свої вози, коли таборились і ховалися за ними, мов за валом фортеці). До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далі стояли татарські гарби поміж татарами.

За шатрами пливла ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки могло бути татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холодку під шатрами. Навкруги панувала тиша.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та поки зсунувся з могили, щоби під'їхати до своїх, він побачив, як з шатра вийшло двоє татар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямувати.

Козак зміркував, що треба вбитого татарина сховати. Він схопив його за руку, потягнув униз і тут сховав його в траві. Та годі було слід затерти, бо від татарина на могилі залишилась калюжа крові.

Козакові прийшло на думку прикликати товариша і вдвох, притаївшись, порізати цих татар; але вже було пізно. Татари, не побачивши на могилі дозорця, затривожились і бігли туди щосили. «Вони скоріше добіжать, ніж товариш. Цілий план пропав», - подумав козак і скочив з могили назустріч товаришеві.

На могилі вже були татари й побачили козаків. Тепер вони стали приглядатися до крові. Один зараз повернувся у татарський обоз.

Козаки завернули коней і погнали вихором до своїх. Козак, який зарізав татарина, розповів усе Трісці, усе, що трапилось.

- Біжи ж, Ониську, до сотника і розкажи, що знаєш.
- Розвивайсь! - командував Тріска. - Списи готов!

Козаки стали лавою, познімали списи з ремінців і настоббурчили поперед себе...

- З богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку кроком, а відтак підбігцем.

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. В коші заворушилось, мов в мурашнику. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні й командував.

Татари кинулись до коней, миттю осіддали їх і виступили перед кіш, розмістившись, за татарським звичаєм, півмісяцем. Вони постановили лише оборонятися. Нападати не хотіли і не могли.

Не знаючи, яка у козаків сила, Мустафа наказав запрягати коней, звивати шатра і готуватись у похід.

Коли Тріска наблизився, застав гагар готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, обидва крила почали завертати кругом, щоб так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

- Завертай!

Козаки зупинили відразу коней, повернули назад і стали втікати.

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити. Йому здавалося, що це вже вся козацька сила, бо більше нікого ж не було видно.

Татари з пекельним криком «Алла! Алла!» кинулись навздогін козакам. Татарські коні, витягнувши шиї, мов гуси в польоті, з роздутими широко ніздрями гнались так, що животами мало не доставали землі. У кожного татарина блищала в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півколом коня і став проти татар. Під час погоні татари замішалися. Деякі їхні коні висунулись трохи наперед.

Тріска першому стрічному татариніві відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь погнався з татариним далі. Він усе ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога осталась в стремені, і так поволік його кінь у степ.

Біля Тріски збиралася купа татар щораз більша. Він рубав на обидва боки, встеляючи землю навколо себе трупами. Частина татар зупинилась.

Втікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся і крикнув:

- Пробі, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в бога вірує, не даймо!

Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Татари розізлилися, мов оси, і стали рубати козаків. Небагато їх встигло втекти.

Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзвся не випустити ні одного.

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталось всього сорок. Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився богу в передсмертній годині. Татари згуртувались в продовгасту валку і вже досягали втікачів.

Під одним козаком кінь спіткнувся і впав, а бідолашного козака розтоптали татарські коні.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини і поставив їх лицем до дороги, куди мав втікати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістсот ступнів.

Татари такі були певні у перемозі, що й не оглядались. Вони гнались уперед, мов хорти за серною.

Коли наблизилися до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця і в найбільшій розгоні вдарило на татар з обох боків.

Залунало козацьке «слава!»

Татари, не в змозі зупинити коней, гнались одною збитою валкою. Розгорнутися по боках проти напіраючого ворога вони й не гадали. Козаки настовбурчили свої довгі списи і кололи ними завзято збитих докупі татар.

Татари вирішили пробитися другим боком і вийти з тісного оточення. Вони рвались уперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, завернула і вдарила спереду.

Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і почали втікати. За ними погнались козаки. «Ось і на моїй вулиці свято!» - подумав Непорадний і відіп'яв від сідла свій шовковий інструмент.

Аркан фуркнув у повітрі і схопив татарина за шию та звалив з коня.

Непорадний вийняв шаблю і взяв її в зуби. Руками звивав аркан, поки не доїхав до татарина та відрубав йому голову.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розняв руки і впав на землю. Татарин встиг розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою вгору шаблею.

- Не забивала мене, козак. Татарин да гроші, много золота син девлет-гірей, - лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

- Вставай! - гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней. Козаки погнались з арканами по степу ловити наляканих коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, взявшись рукою за бік.

- Де Тріска? - спитав.

- Він поліг перший, - відповіли козаки. - Він стримав на собі цілу татарську навалу.

- Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гнались татари, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

- Прости мені, брате! Я тебе обидив, - сказав до нього Недоля.

- Аби мені... бог... так... простив... мої гріхи... - простогнав Тріска. - Моліться... братики...

Він сконав.

Сонце вже заходило та освітило своїми червоними променями закривавлений степ.

Козаки і їх коні так були знеможені, що тепер не можна було гнатись за татарами, що над Самарою кошом стояли. Недоля велів відшукати поранених та зібрати побитих, щоб їх відтак поховали за козацьким звичаєм. Найбільше роботи мав тепер дід Панас. Закачавши по лікоть рукави, він ходив від одного пораненого до другого і перев'язував рани.

У козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, кінчали свою роботу. До Недолі наблизився Непорадний.

- Пане сотнику, в мене татарський бранець. То якийсь знатний, обіцяв викуп.

- Давай його сюди!

За мить привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

- Як тебе звать? - питає Недоля по-татарськи.

- Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея, - сказав гордо татарин.

- Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

- Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь по-

клонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого та цілого.

- Цей татарин для нас вартніший, ніж сьогоднішня перемога, - говорив Недоля півголосом до діда Панаса. - Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від нього він гадає дізнатися дещо про намір орди.

На те все дивився Павлусь. Він перший раз спостерігав битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавались йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуся й маму, не взяли б сестру в полон.

І в нього вселилась надія, що козаки відіб'ють ще й тата і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалось, щоб зараз погнались козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він з Петром.

- Так не можна, братику, - говорив Петро. - Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не зайдуть до завтра. Доженемо.

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі і міцно заснув.

У козацькому обозі почали вогні пригасати. Все стихло, хіба вартові перекликалися.

Козаки посхоплювалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялись ховати вбитих товаришів. Яма вже від учора була готова. Голови понакривали червоними китайками. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і почали мовчки жменями насипати землю. Кожний козак укинув бодай грудку землі.

Тепер уже яму засипали землею, обкопуючи її довкола, поки не виросла чимала могила.

З цієї битви здобули козаки чимало користі. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більше сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

- В похід! - командував Недоля. - Прямо на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться. Вони почули татарський бойовий клич та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози і татарські гарби. Татари розмістили бранців за їх вартістю. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно і не розв'язували їм руки.

Бідні бранці були дуже змучені і відчували велику спрагу. Коли татари розмістилися кошом, кожен бранець приліг на траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині, із зв'язаними руками, він приліг на траві.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак догори спиною і став зубами розмотувати мотуз. На його радість, вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового і розмотував зубами вузол. Вкінці почув свої руки вільними.

Не встаючи з землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не здогадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в ту мить пригналось до коша кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші наче загорілось. Татари сідали на вози і вирушали з місця.

Бранці посхоплювалися і гуртом скочили над берег ріки, в комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Утікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити слово. Вони не знали напевно, що сталося. Може, ще поганці вернуться? Здогадувалися, що була зустріч з козаками, - та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкола було тихо. Кожний, сперши голову на коліна, задрімав.

Уже розвиднілось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комиша і крикнув:

- Наші!

Посхоплювалися. На місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

- Гей, козаки-братики, не дайте пропасти!

Втікачі бігли прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

- Хлопці! - гукав Недоля. - Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини що мав і подавав.

- Коли б вас так передучора бог приніс був, не було б тої халепи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

- Не журіться, догонимо.

У цю мить скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

- Таточку, тату, де наша Анна? - він обняв батька за шию і почав плакати.

- Пропала, синочку, пропала! - говорив Степан, хлипаючи. - Татарва піймала і Анну, і маму.

- Маму - ні, її татарин убив, я бачив.

- А мене ж, тату, не пізнаєш? - обзивається Петро.

Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

- Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

- Гей, люди добрі! - гукнув сотник. - Хто хоче, беріть коней та зброю і приставайте до нас. Нам ніколи часу тратити.

Недоля оставив одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами.

Слід був значний, бо татари їхали возами.

Вже було коло полудня, як передні козаки сповістили, що помітили татарський табір.

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колом і забігти татарам збоку. Так і сталося. Козаки наближались з двох боків. Вони бачили табір, мов на долоні. Він тягнувся довгим ланцюгом понад берег, наче повзла велика гусениця. Воли тягли вози, а татари па конях їхали збоку.

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілий табір з усім награбованим добром попав у руки козаків. Степан з Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах знайшли кілька спасівських молодниць і парубків...

- Де Ганна? - кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

- Нема її, синочку! - обізвалась одна молодиця. - Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців на коні і погнали, мов чорти.

Степан лише руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови і страшенно плакав. Уся надія пропала.

- Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай накаже доганяти. Ми їх піймаємо певно... Боже мій, боже, що з Ганею сталося! - він ще дужче заплакав.

- Цить, Павлусю! Так не можна, - заспокоював Петро. - У пана сотника інше діло. Проте хоч би хотів, не піймаєш: вони дуже далеко.

Спасівчани, які тут були, порадились і вирішили з возами, кіньми і відібраним добром вертатися вранці додому. Степан попросив сотника, щоб пустив і Петра. З цього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань Андрія, що то значить татарська неволя, в яку попала Ганна. Кожна дитина на

Україні знала, що поганці виробляють з бранцями, як їх продають, мов товар, на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть у далеку турецьку землю, геть за море, і звідти ніколи їй не вернутись.

Вже надвечір надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Всі полягали спати. Павлусь лежав між батьком та братом і хропів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихеньку, надягнув на себе кожушину, взяв сумку з сухарями у брага, його два пістолі, мішечок з кулями і ріжок з порохом, прип'яв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога обережніше виїхав поміж горючі ватри вартових козаків у степ. Від'їхавши на таку віддаль, що його кулею не досягнути, він притиснув стременами коня і погнався галопом.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. «Там і Крим лежить», - думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. «Ось це великий віз, - повторяв собі Павлусь, - а ця зоря над нами - то показує північ. Ну, навпроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись, Павлуся не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

- Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде.

VI

Хлопець за ці два дні освоївся зі степом, і татар тепер не боявся. В нього ж була шабля й два пістолі, - то не те, як він тікав зі Спасівки. Тепер він уже між козаками бував у поході і бачив, як татар б'ється.

Їхав так підтюпцем аж до ранку. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам з'їв шмат сухаря й поїхав далі, держачись усе південного заходу.

Коло полудня він дуже знемігся і захотів спати. Мухи страшенно кусали, і кінь обганявся, як міг. Їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балці, в найвужчій її заглибленні, росли кущі, а з-поміж них витікала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе. Павлусь вирішив тут спочити до тої пори, коли трохи перестане пекти сонце. Він розсідлав коня і прип'яв його на мотузці до куща. Кінь напився води і над потічком пасся. Павлусь з'їв жменю смаженої з салом каші, напився з джерела води і ліг у холодку на сідлі спати. Якийсь час чув, як кінь хрупав траву, як бриніли комахи в траві, перекликались польові коники, а далі й заснув твердо.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений у подерту, брудну одягу і мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постоли, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що свідчило б, що це козак. Уся його зброя - довгий ніж за поясом.

- Вставай, козаче, пора в дорогу! - гукнув.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз⁷, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

⁷ харциз - розбійник, грабіжник

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

- А хто ви, дядьку, будете? - питає Павлусь і чує, як його серце затривожилось.

- Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби що велять, збирайся.

- Куди ж ви мене?

- Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь схопив миттю пістоль і відвів курок.

Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

- А диви, жаба! До пістоля береться.

Харциз одною рукою придержував Павлуся, а другою зв'язав йому мотузом руки.

- Дядечку, пустіть мене! - просився Павлусь, аж плакав. - Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... Я, далєбі, нічого... Я за сестрою шукаю... її татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

- Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татар покажу, та вибач, що тебе трохи спутав; ти, бачу, кусати любиш.

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався знову за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуся наперед себе.

- Ну, тепер поїдемо до татар!

- Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зомлію.

- Добре, я тебе розв'яжу, та гляди: якби тобі забаглось тікати або теє, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза та аж задерев'янів. У того світилися очі, мов у вовкулаки.

- Куди ж ви мене везете?

- Тобі кажуть: до татар. Однака наша дорога. Ти за сестрою шукаєш?

- Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як ангел. Татари набігли на нашу Спасівку, багато людей піймали і її теж.

- А ти?

- Я втік на татарським коні та по дорозі козаків здибав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан визволили.

- Далеко звідси?

- Мабуть, далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте... Дядьку! - сказав по хвилі.

- А чого?

- Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в бога матимете, до того ж я вам ще гарненько заплачу.

- А в тебе є гроші?

- Є, далєбі, і червінці, і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

- Ну, заспокойся, побачимо.

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Отож зрадіє, як сестру викупить і визволить та привезе додому. Харциз відгадав задум хлопця і був певний, що він від нього не втече, а буде його держатися, мов реп'ях.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що верталися з Києва в Крим.

Було їх не більше як двадцять чоловік. Вони сиділи хто на конях, хто на татарських гарбах, навантажених усяким крамом. Волоклися поволі. Вони відразу впізнали харциза і зупинились.

Харциз, в'їхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуся. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову і заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зародилось лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам.

Впевнився у своїм передчутті, коли татарин вийняв гаманець з грішми і став їх лічити на руку харциза, який не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався у степ.

- Дядечку, дядечку, чого мене лишаєте? - голосив Павлусь. Він хотів за ним бігти.

Харциз оглянувся й каже:

- Шукай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придержав татарин за руку:

- Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.

- Який він мені у чорта тато! - плакав сердито Павлусь. А навздогін харцизові гукнув: - Продав ти мене, юдо, бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже задоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла.

Він був такий зайнятий собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів з радощів потягнув коня нагайкою і їхав гак до вечора. Був голодний як вовк, у нього не було нічого. Якби так де-небудь поживитися.

Аж ось побачив ватагу козаків, що над'їхали з протилежного боку. З ними не дуже радо хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на кого знайомого. Про нього недобра слава ходила на Україні. Його знали як

потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців та дівчат, де вдавалося, і перепродував татарам. Тепер наткнувся він на козаків так неждано, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють з рушниці, а може, ще вдасться вибредатися.

Він скинув шапку і став вигукувати:

- Пугу! Пугу!

То була ватага Недолі.

Харциз приїхав до нього.

- Братіки, козаки! Слава богу, що я з вами стрінувся.

- Ти звідкіля?

- Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирою рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

- Ну, ладно, - каже Недоля, - будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злязючи з коня, заїдав, аж тріщало. Козаки пильно до нього приглядались. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

- Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? - питає Непорадний.

- У татарина вкрав, прости боже гріха, - каже харциз, усміхаючись.

- Пане сотнику, - каже Непорадний, - він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід.

- Про якого хлопця, - каже, - ви говорите? Я нічого не знаю.

- Ось зараз будеш знати, чортів сину, - крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

- А дивіться, хлопці, - каже один, - далєбі, і Петрові пістолі має.

- Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? - гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

- Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

- Я його знаю, - каже татарин до сотника. - Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звать Карим.

Харциз зблід ще більше, тепер йому амінь.

- Еге ж, це той Карий! Його ціла Задніпрянина знає. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, небоже, знав, де схованки шукати!

- Чи ти скажеш уже раз, де ти хлопця запропастив? - питає Недоля. - Я з тебе шкуру зняти накажу.

- Я продав його татарам-крамарям.

- Панове молодці, в сідлі ще є гроші заховані так, як були.

- Панове товариші, - питає Недоля, - зробимо над цим безбожником суд? Він зрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

- Смерть! - гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

- Смерті мало, - каже Недоля, - за те його або кіньми розірвати, або на кіл посадити.

- Шкода коней поганити таким псом, - каже один козак.

- А кола де візьмемо?

- Чуєш, Гусейне, - каже Недоля до татарина, - візьми ти його й роби з ним як знаєш, будь йому катом.

Татарин дуже зрадів, аж показав білі зуби.

- Я з ним маю давні діла, - каже до Недолі.

Татарин вийняв ножа і наблизився до Карого. Той задрижав і видивився переляканими очима на свого ката. Татарин дивився у вічі Карому, та від того погляду Карому кров охолола в жилах.

Карий згадав щось дуже страшне, начеб людину з того світу побачив.

- Пізнаєш мене? - цідив слово за словом татарин. - Я Гусейн, син Мустафи. Пам'ятаєш? Ти клявся бути мені побратимом, на шаблю присягав. А відтак... ти зарізав старого батька і пограбував... Пам'ятаєш? Ми прийняли тебе в хату, мов свого, а ти зрадив...

Козаки дивились на цю сцену. Хто розумів татарську мову - відчував страх, наче двох чортів побачив.

Карий сидів на землі, дрижав і не міг очей відірвати від татарина, що стояв над ним, нахилившись з ножем у руці та втупивши в нього свої чорні блискучі очі.

Татарин рвонув Карого за волосся і повернув спиною до себе. Відтак розірвав на плечах кожушину і сорочку.

Карий не пробував оборонятися. Він сидів на землі нерухомий, мов колода.

Татарин різонув два рази по плечах, а відтак шарпнув зверху вниз і видер довгий шмат шкіри.

Татарин був страшний. З закривавленими руками, з затисненими зубами, він порався біля Карого, начеб коло барана.

Козаки відвернулися. Вони не могли на таке варварство дивитися.

- Досить, - grimнув Недоля. - Відрубай голову та й годі, не муч його.

VII

Павлусь, виплакавшись, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому шмат паляниці й кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паляницю і випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

«Може, воно так ліпше, - подумав Павлусь, - що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

- А куди ви їдете, люди добрі? - осмілився спитати.

- Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами: як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видались Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабували. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Помагав татарам у всьому і вчився заповідливо татарської мови. Він був тямущий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

- Ти від нас не втечеш? - питає його раз найстарший татарин з сивою бородою.

- А куди мені тікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають.

- Ми купці. Ти останься між нами, нашу віру прийми.

- Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба між вами хрещених нема?

- Нема. Ти мусиш зрестися хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татариніві в очі за таку зневагу християнської віри.

- Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

Добре, певно! - говорив татарин. - Коли станеш муслемом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почесі у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді.

- А що це «падишах»?

- Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан. Знаєш, цар, одним словом...

- Того не знаю. У нас на Україні немає царів, а є гетьман, а на Січі кошовий отаман.

- То ще більший. Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати іншого. У нас не так. У нас хто вродиться падишахом чи ханом, то вже й до смерті ним буде.

- А скільки ви за мене заплатили тій собаці? - питає іншим разом татарина.

- Двадцять золотих.

- Ов, так мало! - каже Павлусь, сміючись.

- А ти вартий більше?

- Я був би вам дав за себе вдсятеро стільки.

- Хіба ж у тебе є гроші?

- Тепер нема, а були в сідлі; той собака-харциз забрав разом з конем.

- Чому ти нам не сказав цього? Ми були б його одбили.

- Може, я колись з ним стрінуся. Як він зветься?

- Ми його зємо Карим.

- А чи у вас татарів продають теж?

- Ні, не можна людей своєї віри продавати: за це велика кара.

- Ось бачите, а він свою віру продав.

- Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

«Такі-то й ви, - подумав Павлусь, - що із злодіями крамарюєте!»

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз про те татарина.

- Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго. Навантажені гарби волоклись поволі, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, як до нього заговорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець вдавав з себе до всього охочого, щирого і виконував усі роботи вправно.

Татари були ним задоволені і були певні, що він збусурманиться. Хлопець видався їм наївним: розказував прямо, про що його питали. Він розказував їм, як татари зруйнували Спасівку, як він тікав та як потім козаки розгромили татар. Лише не сказав (і це заховав собі на дні душі), що він їде в Крим, щоб врятувати сестру з полону. Коли б не те, він уже давно був би втік, не задумуючись, бо мав для цього багато нагод.

Татари дуже здивувалися, коли раз, зустрівши в степу чумацьку валку, Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоб ті його викупили та взяли додому. Під час дороги Павлусь пильно придивлявся, куди їхали. Старався запам'ятати кожну річку, кожний брід - все те, по чому цю дорогу можна б упізнати.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь уперше побачив море, і в нього сильніше забилося серце.

Тепер починалася Татарщина. Зараз за Перекопом побачив перші татарські улуси. Які ж вони були не схожі на українські села! Чужина аж була в вічі. Павлусеві тепер стало страшно. Поки ще був степ, йому здавалося, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його звичайна відвага кудись пропала, і він мало що не заплакав.

Проїхали кілька улусів. Ватага тут тяглася поволі. Татари виходили й придивлялися до них, а дехто розпитував про своїх знайомих, що пішли загоном по Україні.

Та купці не знали, що на це сказати: вони ні з ким не бачилися.

Нарешті зупинились у селі Коджамбаку, де була їхня оселя.

Сулейман-ефенді, той старий з сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіма приморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні і двоповерхові, були шопи для возів й коней, склади з крамом, а при однім боці стояв великий двоповерхий дім, де мешкав Сулейман. Той дім примикав до великого городу. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом з двома ворітьми навпроти.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва - то найчорніші люди на світі. Тепер побачив ще чорніших з Африки, що звивались тут, прислужуючи. їх Павлусь найбільш боявся.

Сулейман приїхав на своїй гарбі під самий рундук будинку. Звідси повиходили слуги і низько кланялися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька завідував цілим його майном.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

- Хто це?

- Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонись новому твоєму панові, - наказав Сулейман Павлусеві. - Будь слухняний, як досі, і буде тобі добре.

Павлусь скинув шапку і поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татарині, той узяв Павлуся за руку й пішов між челядь.

Челядь мешкала внизу. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не знав, що робити. Прийшов найстарший між слугами і став його з усіх боків оглядати.

- Ти звідкіля? - питає по-українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

- А ви, дядечку, теж з України? - спитав Павлусь.

- Мовчи! - гукнув татарин і вийшов. До Павлуса приступив один невільник-українець.

- Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

- Та за якого біса мене бити має? Хіба я йому щось зробив?

Тут б'ють хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, то хто його питає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа і збусурманився. Тому він і злющий такий на нашого брата, мов пес, гірш татарина.

- Ви давно тут живете, дядьку?

- Років п'ять, небоже! - він тяжко зітхнув.

- Тут важко жити?

- Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, ніж є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а цей потурнак Ібрагім - то сам чорт.

- Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

- Поки добіжиш до Перекопу, то п'ять разів зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть. А все випарять так, що душа вилазить.

- А я, знаю, що багато люду звідсіля втікає.

- Бо тут і багато є хрещеного народу, то декому і вдається втекти.

- Як вас, дядьку, звать?

- Остапом Швидким.

Саме тоді вбіг до челядної чорний невільник і покликав Павлуса до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була проста і мала

кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були помальовані червоною, синьою га жовтою фарбами в квіти та лінії. На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, люлька, з котрої Мустафа потягав цілі клуби диму, а далі лежали різні ласощі.

Павлусь зняв шапку і вклонився.

- Приклич товмача, - звернувся Мустафа до слуги.
- Не треба, - каже Павлусь, - я знаю по-вашому.
- Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?
- Павлом Судаченком мене звать.
- Ні, тебе так звали; ти будеш зватись тепер Гусейном.
- Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!
- Дурень ти! Не прийняв, то приймеш.
- Ні, не прийму! І моєї християнської не зречусь.
- Як приймеш нашу, будеш вільним.
- Не хочу нізащо в світі.
- Я тебе вибити звелю.
- Хоч і повісьте. Пощо мені опісля в смолі горіти.

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

- Кажу тобі, що вільним станеш.
- Я й так визволюся, коли захочу.
- А то як?
- Втечу та й годі.

Мустафа засміявся знову.

- А знаєш ти, що в нас втікачам роблять?
- Знаю. Повісять. А як не піймають, то таки пропало.
- Я хотів тебе взяти до покоїв за слугу.
- Беріть куди хочете; я доти буду добрий, поки мені буде добре.

Павлусь навчився говорити з татарами прямо і відверто. Та це не подобалося Мустафі. Він насунув брови і сказав:

- Ти, хлопче, зухвалий, як ти до мене відзиваєшся?
- Хіба ж ви не чоловік?

Мустафа сплеснув у долоні.

Увійшов потурнак-наставник.

- Цього зухвалого гяура випарити і до конюхів дати!

Потурнак схопив Павлуса за руку і повів униз.

- У тебе, хлопче, загострий язик, гляди, щоб не відрізали.

Внизу, в челядній, вибили Павлуса так, що зі спини аж кров потекла. У хлопця бігли сльози з очей, аж покусав губи до крові, а ні разу не застогнав. Він сів на землі, здригаючись усім тілом. Ось попався... Гадав собі зовсім інакше, а воно ось що! До нього підійшов земляк Остап:

- Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

- Нічого. Підмовляв мене на бусурманську віру, та я не хотів... Я говорив з ним як з людиною, а то звір.

- З ним не можна просто балакати, як з нашим братом. З ним треба хитрувати, низько кланятись. Що ж ти сказав?

- Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

- Дурень ти! Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покійного, тебе лишили б у горниці на послугах.

- Не хочу, - каже Павлусь. - Найліпше коло коней ходити.

- Куди ж тебе призначив?

- До конюхів.

- Не думай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім проти нього ангел. Там найтяжче.

Остап скинув з Павлуса сорочку і помастив якоюсь маззю його рани після нагайки.

- Ти, братику, зле зробив; там тебе замучать.

- Адже я першої ночі втечу, - відповів Павлусь. - Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

- Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому-ліпшому татарині. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить. Ти вижидай кращої пори.

- Аж до смерті?

- Ні, не до смерті. Тут можуть кожного дня надбігти запорожці! От такої хвилі всі християнські бранці ждуть як спасіння. Тоді пора втікати...

- Скажіть, дядечку, де тут у Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари.

- Скільки їй років?

- Тринадцять буде.

- А гарна вона?

- Як намальована.

Остап похитав головою.

- Ледве чи ти її знайдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На всіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину, за море вивозять кращих. А тих базарів тут багато-багато...

- А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

- На те треба багато грошей.

- Я їх не маю.

Розмова перервалася, бо саме ввійшов у челядну Ібрагім-потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів.

Павлусь встиг лише обмінятися поглядом з земляком.

Вийшов на подвір'я. Тут сидів татарин на коні. Павлусеві вказав на коня, на якого велів сідати без сідла. Той татарин не знав української мови і не говорив ні слова.

Павлусь оглянув цілу оселю. Хоч страх боліла спина, він дивився на татар згорда.

«Допоможіть мені, господи спасе і свята Покрово, визволитися та козаком стати! Усі ці шаласи я з димом пущу і з землею зрівняю».

Павлусь, їдучи майданом, зняв шапку і молився.

Коли виїхали в степ, він важко задумався над тим, про що довідався від земляка. Він втратив надію, щоб сестру визволити.

Старший над конюхами був уже літній татарин. Він відразу здогадався, що хлопчисько десь дуже провинився, коли його сюди послали. «Привітав» Павлуся долонею по спині. Спина заболіла так, що малий аж скрикнув з болю.

- Дай йому спокій, Муйо! - каже татарин, який привів Павлуся. - Його тільки що вибили.

- Тут іще не так виб'ють, як буде неслухняний.

Павлуся примусили доїти кобили, робити каймак (сир) та кумис. Не було йому супочинку від світанку до ночі. Та він робив своє діло, слухаючись у всьому Муя. Так тривало три тижні.

Тепер послав його Муйо пасти табун. Це вже була легша робота і було більше вільного часу.

Павлусь любив коней.

Тут обдумував способи втечі. Коня вже вибрав найліпшого. Готувався до втечі повільно і розумно. Він став обкрадати конюхів. В одного вкрав ножа, в другого - сумку та харчі, у третього - вуздечку. Усе те ховав уночі в дупласте старе дерево. При цім був покірний, слухняний, усім служив охоче, так що ніхто його не запідозрював.

Павлусь обдумував, чого йому в дорозі буде треба, і зараз те для себе ховав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун. Він пізнав відразу Павлуся і прикликав його до себе.

- Добре тобі тут?

- Добре, дуже добре.

- А спина загоїлась?
- Ні знаку нема.
- То навчився бути покірним?
- Навчився.

Муйо визнав, що Павло дуже добрий хлопець і слухняний.

- Позавтра вернешся до покоїв.
- Як накажете.

А собі подумав: «Чорта лисого швидше побачиш, ніж мене в покоях».

Інші невільники дуже заздрили Павлусеві.

Мустафа застав коло коней великий порядок. Похвалив усіх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотів відкладати втечі. «Або втечу і вернуся сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше так жити не можу, а бідної Ганни, мабуть, не відшукаю, пасучи табуни або вислужуючи татаринів у дворищі».

Коли всі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, натягнув кожушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коні.

Свого вибраного ще звечора прип'яв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився і вирушив на північ до Перекопу.

Павлусь мав уже досвід. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю, а ще знав, що таке харциз і як його треба берегтись.

Коли б тільки за Перекоп, а там уже степ. А в степу може й козаків зустріти. А ні, то навпростець на Січ Запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він обминав татарські села і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінуги татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і питав, куди він їде. Тоді Павлусь говорив, що його послали у справі і він має вертатись зараз. Його не спиняли.

Та трапився один татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав інакше улус, звідки буцімто виїхав. Татарин зв'язав йому руки і повів прямо в Коджамбак, де сподівався взяти винагороду за пійманого втікача.

Павлусь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого життя, та дарма, така вже козацька доля. Про це він багато наслухався від покійного дідуся. Він теж козацька дитина і не гірший від інших. Як гинути, то гинути. Він піде сміливо на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог, певно, не побачить його плачу. Та він ще вилає всіх га гар і їхнього Магомета. Отож татари будуть лютитись, коли він, поки йому відрубують голову, гукне на все горло: «Ви всі свинячі пута, а ваш Магомет - ціла свиня!» Павлусеві стало від цього смішно і він справді засміявся вголос.

- Чого ти смієшся? - питає татарин.

- Хіба ж не можна?

- Ти певно не знаєш, що тебе жде.

Павлусеві блиснула в голові спасенна гадка. Він відповів:

- Як відрубують голову, то не одну, а дві.

- А то як? Хіба в тебе дві голови?

- В мене одна, а в тебе друга, то чейже дві.

- Хіба ж мені за що?

- Побачиш. Ти сподіваєшся плати за втікача?

- Еге ж. Сулейман-ефенді багатий чоловік і заплатить добре.

- Так, як усе?

- Так, як усе.

- Коли-бо ні. На цей раз або голову зітне, або вибатожити звелить.

- Тобі б язик відрізати за твою дурну балачку, - сердився татарин.

- Та не сердься, бо я правду кажу. Та одно тебе питаю: чи ти мене пустиш їхати, куди я вибрався?

- Ні.

- Значить, привезеш мене до Сулеймана?

- Етуті⁸.

- Ну, добре, мені вже тепер нікуди їхати, а прямо додому.

- А хіба ж ти не втікав на Україну?

Йок⁹. Мене послав пан по знахаря. В степу знахар живе. Я знаю його печеру. У мого пана син-підліток занедужав. Що не робили, нічого не помагало. Та бранці сказали панові про нашого знахаря. А він мені дідусем по мамі доводиться. Пан Мустафа кличе мене, гладить по голові та й каже: «Їдь по того славного чоловіка. Бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Я його золотом обсиплю, коли pomoже. Коли не привезеш, каже, то твоя смерть». Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну! Мустафа-ефенді гарненько тобі подякує...

- А ти, певно, брешеш.

- Незабаром побачиш, чи я брешу. їдьмо скоріше.

Татаринів стало страшно. Він знав, що Мустафа суворий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь почав поспішати.

- Чому ти відразу мені цього не сказав?

«Бо мені самому таке на гадку не прийшло», - подумав собі Павлусь, а голосно каже:

- Тепер можу тобі сказати все. У нас так: коли їдеш по знахаря для хворого, то ані не оглядайся назад себе, ані не кажи нікому, куди їдеш, а то вся знахарова сила пропаде, і хворому не pomoже. Як прийдеш до знахаря, він зараз тебе питає: «А не оглядався назад себе? Не казав нікому, куди їдеш?» Ти скажеш правду, то він і вусом не поведе і не поїде. А коли ти

⁸ Етуті - так

⁹ Йок - ні

оглядався або сказав комусь, куди їдеш, і не признався йому про це, то він поїде, але не вилічить. Тому я тепер до знахаря не поїду, бо коли б збрехав і він приїхав, а не поміг, то Мустафа-ефенді накаже йому голову відрубати; а мені його шкода, бо кажу тобі: він мені дідусем доводиться і славний знахар. Йому 150 літ зроду. Борода в нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуса, царство їй небесне, що він народився з зубами, з оселедцем і з вусами.

- А як той знахар називається?

- От цікавий! Сказати б тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу. Не радив би я вашому братові до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів, значить. Коли до нього наблизиться хто нехрещений, то йому зараз зірвуть голову, а туловище з душею в пекло понесуть.

- То він татар не може лічити, коли так.

- Тож-бо і є, він лічить усіх без розбору - і татар, і скотів... Лише не в своїй печері, а дома в недужого... Та чого ми стали?

- Я розв'язу тобі руки.

- О ні, вибачай: я ще хочу жити. Як верну ні з чим, так Мустафа велить голову відрубати; хай рубає тобі, а не мені, розв'язати себе не дам!

Павлусь стиснув коня ногами і став нібито тікати. Татарин таки налякався. Він Павлуса придержав і розтяв ножем мотуза.

- Еге, татарине, я тебе не лишуся. Ти мусиш поїхати зі мною до мого пана і все гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів утекти, та Павлусь схопив його коня за повіді і почав плакати. Татарин повірив тепер. Він заляв люто і вийняв ножа.

- Хочеш мене зарізати? Добре. Мені все одно. Заріжеш ти, то не відрубають голови. Мені з головою ліпше вмирати. Та це тобі не допоможе. Кінь мій побіжить додому, за мною пошлють шукати, і вся правда вийде

наверх, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро навчився татарської мови, та ще до вас пристану зовсім! Ну, ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию. Того лише татарин і чекав. Він завернув коня і щосили поскакав. Павлусь гнався за ним і кричав:

- Агов, чортів сину, зажди!

«Ну, слава богу, відв'язався. Тепер мені до табуна вертатись, бо цей диявол задалеко мене завів. Я знаю, що в татар менше карають, коли бранець сам вернеться з доброї волі. Моя казка про знахаря була добра. Геть татаринів голову замакітрив. Попробую колись удруге, може, вдасться. Та й ще не на коні мені втікати, а пішки бур'янами».

Павлусь вернувся до табуна надвечір.

Коли того дня рано донесли Мустафі про втечу невільника Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татаринів. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він змінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався. Ніби нічого й не сталося, Павлусь заснув міцним сном. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і почав невільникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде як слід виконаний та яке зробить враження на невільників.

Саме годі в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступились. Він виїхав на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим голосом:

- Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець, - нехай йому аллах дасть довгий вік, - звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що цього літа ходив з загоном воювати з невірними на Україну для слави аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане достойним його ласки і нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи.

Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

- Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуся:

- Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Потурнак Ібрагім, зігнувшись в три погібелі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

- Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

- Не тобі скажу, а твоєму панові.

Мулла закусив губи.

- Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-гірея Ібрагіма.

Відтепер він під моєю рукою.

Усі невільники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуся обминула кара.

- Сідай на коня і їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

- Чи тепер звелиш бити, чи аж як вернуся від його милості?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому в вічі. Він знав, що тепер над ним могутча рука Девлет-гірея та що його тепер ніхто не сміє торкнути.

VIII

Девлет-гірей мешкав у столиці кримського хана, в Бахчисараї. З Коджамбака треба було їхати туди яких три дні. Під час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі.

Спершу він дуже радів, що уникнув суворої кари і тепер почував себе зовсім безпечним. Цю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоб відшукати і визволити сестру. Він склав собі цілий план, як це зробити. Знав добре, що Мустафа-ага, певно, живий у полковника і що його знайдуть, як лише покаже їм дорогу. За це відкриття можна надіятися великої винагороди, а навіть свободи, а тоді вернеться разом з сестрою на Україну. Він і не думав про те, щоб без сестри вертатися, й вірив, що йому бог допоможе сестру відшукати.

Коли наблизився до Бахчисарая, побачив щось таке, про що досі не доводилось і чути. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими плямами на вершку.

- Що це таке? - спитав Павлусь у мулли.
- Це гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чув. Він не допитувався більше. Це пояснив йому другий татарин, що знав українську мову. Павлусь зроду гір не бачив, йому стало страшно.

- Хіба ж ми тамтуди поїдемо?
- Ні, Бахчисарай перед горами.

І справді перед ними лежало місто - столиця татарського хана. Про нього він чув від дідуся і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-гірея лежало по тім боці міста. І випало їхати довгими вузькими вуличками. Домівки

великі, оточені високим муром, вкриті червоною або зеленою черепицею. Поміж дворищами густі садки, з яких поспало листя.

По дорозі стрічали піших і кінних татар. Вони кланялися муллі і сходили з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-гірея. Воно дуже було схоже на оселю Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-гірея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, що зараз до нього вийде.

Слуги забрали від них коней, і мулла повів Павлуся наверх до свого пана.

- Хай буде прославлений аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум!

Мулла вклонився низько головою, відтак приклав руку до чола, зігнув її, як лук, до грудей і звідси зробив рукою низький поклін.

- Вітаю, добрий мулло! Що приніс? Алейкум салем!

- Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

- Приклич сюди українського товмача! - заговорив Девлет-гірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивитись до Девлет-гірея. Це був чоловік дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

- Не треба, пане, товмача, - обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-гіреєві: - Я сам умію по-татарськи розмовляти.

- Ти ж недавно між нами.

- Недавно, а ваша мова мені подобалась.

- Гарний з тебе хлопець. Тобі і віра наша сподобається, коли між нами останешся; а тоді жде тебе гарна будучність.

«Собача ваша віра!» - подумав Павлусь.

- Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе аллах...

- Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я на власні очі бачив Мустафу-агу в битві; а що відтак з ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що тому страшно стало.

- Чи ти глузуєш з мене?

- Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти; вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна.

- Яка Ганна?

- Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-гірея

і сказав усе, приховуючи лише одно, що могло спасти сестру.

Девлет-гірей подобрів. Він сплеснув руками і наказав прикликати свого завідчика¹⁰.

- Слухай! - каже йому. - Випитай цього молодого гяура про його сестру і зараз мені її відшукати між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу.

Завідчик став випитувати Павлуся про Ганну, про її літа, зріст, волосся.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

- Мулло, - каже Девлет-гірей, - візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Павлусь вклонився в пояс Девлет-гіреєві і пішов за муллою до вітальні.

- Чи відшукають її? - питає у мулли. Йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра знайдеться.

- Наказ мого пана - це закон, - каже мулла. - Вони її знайдуть, де б вона не була; з самого Царгорода її привезуть. Мій пан має велике слово не лише у нашого хана, але й у самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку

¹⁰ завідчик - помічник

сильну руку попався. Та коли ти сказав би неправду... знаєш? тобі б язик відрізали. Мій пан усіх брехунів і наклепників так карає.

- Мене так не покарає, хай лише сестра знайдеться.

Оставшись у світлиці, вистеленій м'якими турецькими килимами, впав навколішки і почав молитися:

- Боже наш! Я бачу твою руку в цім усім. Я, бідний невільник, пустився навмання, бачачи в цьому моє спасіння. Ти вдержав мене і завернув, та це мені вийшло на добре. Мали мене нагайками вбити, та твоя могутня рука спасла мене. Чи гадав я, куди мене твоє святе провидіння заведе? Боже, боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи мені! На тебе моя надія!

Павлусь ревно плакав, а коли заспокоївся - заспівав уперше відтоді, як утік зі Спасівки.

Він сам не впізнав свого голосу: так довго його не чув.

Тепер жилось йому дуже добре. Йому подарували волю, зробили те, чого забажав. Виходив, коли хотів, у місто, знайомився з ровесниками з багатих татарських родин, їздив на коні, стріляв з лука та рушниці. Був веселий, і за це його всі полюбили. Девлет-гірей наказав видати йому гарну одягу, і тепер годі було впізнати в Павлусеві того обідраного невільника, кінського пастуха.

Девлет-гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками і там пропав його син-одинак. Більше татари не могли сказати нічого.

Девлет-гірей і Павлусь побоювалися одного: а коли дівчини не знайдуть?

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець з вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській гарбі.

Молитви невільно було переривати, тож чекали всі, поки Девлет-гірей не закінчить її.

Гонець розповів, що дівчину знайшли в Анатолії, прибережнім місті Криму, що її мали вивезти до Царгорода для якогось турецького баші та що її вже тоді захопили, як мали сідати на турецьке судно з іншими вибраними бранцями.

- Слава нехай буде аллахові! - проговорив Девлет-гірей, підносячи руки.

- Слава ж тобі, господи, - сказав Павлусь, знявши шапку і перехрестившись.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет-гірея не посміли йому нічого сказати.

- Вельможний пане! - заговорив Павлусь, низько кланяючись. - Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилося за нею. Дозволь мені...

- Дати йому доброго коня! Ти візьми другого, - каже до гінця, - проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідланих коней. Павлусь скочив на коня, мов птах, і, вклонившись Девлет-гіреєві, поїхав. Його серце скакало з радості.

А старий татарин, дивлячись на нього, подумав собі: «Славна й лицарська кров пливе в цьому хлопцеві! Коли б його аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслам славного лицаря і оборонця».

Павлусь так чвалав на коні, що утомлений їздою гонець ледве за ним встигав. Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

- Це вони, - сказав гонець.

- Чи та дівчина знає, що я тут?

- Я й сам не знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-гірей відшукати і привезти таку дівчину, то ми і зробили по наказу.

- Я тобі скажу: я її рідний брат, - вимовив Павлусь, а сльози радості покотились у нього горохом. Раз лише блиснуло йому в голові: «А може, це не вона?» Та зараз відігнав від себе цю злу думку і почвалав щосили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою.

Павлусь став біля воза, зупинив його і миттю зіскочив з коня. Татари, побачивши так по-панськи одягненого хлопця, не противилися йому.

- Ганю! Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не впізнала та видивилася на нього.

- Ганно, сестро! Хіба ж мене не впізнала? Братика свого Павлуся.

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одягу.

- Ганю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівко. Отямся! - говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити га цілувати.

Татарка встигла принести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

- Ну, слава богу! - закричав Павлусь. - Вставай, Ганю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити... Ось так, ну...

Ганна підвелася й сіла, розглядаючи боязко татар, які її оточували.

- Що з тобою сталося?

- Утома, братику. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

- Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

- Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися.

- Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Їдьмо. Тобі, може, на коні було б ліпше.

- Ой, так, так, Павлусю! - вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. - Я вже так давно на коні не їздила.

- Дати для неї коня! - наказав Павлусь.

Один татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали побіч. Татарці це не сподобалось, їй здавалося, що везе знатну особу, жінку, на яку не сміє вітрець подути, а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює.

- Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні.

- Чи тато живі?

- Живі, і Петра знайшов між козаками.

- Де ж вони тепер?

- В степу, пішли з козаками. Я від них утік вночі, щоб тебе знайти.

- То ми вже вільні?

- Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-гірей Ібрагім шукає свого Мустафу. То, знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля, або неволя, або смерть.

Поки доїхали до гірейського дворища, Павлусь розказав їй по дорозі все, що пережив від тої хвилі, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її схопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності.

Павлусь одного лише боявся, але цього Ганні не сказав, аби її не злякати.

Коли б так лубенському полковникові спало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубани, тоді їм було б амінь. Ганна хотіла розповісти Павлусеві про свої пригоди, та вже часу не було. Вони побачили дворище і, залишивши татарську ватагу, почваланали щосили вперед.

Татари погнались за ними стрілою, залишивши гарбу з татаркою. Вона верещала за ними вслід, та це їй нічого не допомогло. Мусила сама взяти віжки в руки й поганяти коней. Девлет-гірей стояв на галереї і вижидав гостей.

Павлусь зняв шапку і ще здалеку почав до нього вимахувати.

- Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, - говорив Девлет-гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці.

- Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

- Могутній лицарю Девлет-гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-гірей розпитував її по-татарськи.

Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

- Питай її ти! - каже до Павлуся.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

- Добре! - каже Девлет-гірей. - Я зараз посилаю послів з багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетесь моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... - він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати.

- Та тепер житимете трохи по-нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться і закон не велить, щоб дівчина такого віку ходила з відкритим лицем та говорила хоч би й з братом.

Павлусь і Ганна переглянулись з жалем, що їх розлучали знову.

- Хіба ж не можна нам і словом перекинутись хоч би через заслону? - запитав Павлусь. Він відчув, як йому перехопило горло.

- Можна, але здалека...

Розійшлися. Її повели між жіноцтво. Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий з того, що йому бог дозволив дожити до такого дня.

ІХ

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як на Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холоднувато було. Та він, сердешний, збився з рахунку і не міг зміркувати, коли буде Різдво.

- Минулого року такі веселі свята були! Він ходив з хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято...

- Те саме думала й Ганна. їй теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої. Вона вже привикла до гаремного життя. Ой, наплакалась вона, наплакалась!

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-гірея застануть ще Мустафу живим. Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий хвилювався теж. Вже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичаї міжнародні і не торкнуться їх. Та він боявся харцизяк або татар-ногайців. Ті певно не вшанують нічого, а, пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і не дізнається, де ділися.

Девлет-гірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли посланці повертатимуться. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісі кою, що Мустафа їде живий і здоровий. Девлет-гірей звелів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Стали обидва шарпатися. Коли б це був хто інший, сторож неодмінно штрикнув би його ножом. Але цього невільно було торкнути, бо так наказав пан усім слугам.

- Та чорт з твоїм гаремом! - кричав Павлусь. - Сестру мені приклич!

Викликали Ганну.

- Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо вільні! - Більше не говорив нічого. Наказав якнайшвидше осідлати йому коня і побіг навздогін за почтом, але вернувся з дороги.

«Яке мені діло до нього! Добре, що живе; тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв. Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас замучили... Заждіть, чортові сини! Вернусь я ще сюди, може, і не раз, та не на сторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар! Заждіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...»

Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища. Надворі вже смеркало. Пішов до своєї кімнати і ліг спати. Про вечерю забув. Але й заснути не міг. В його голові гуділо, яку млині. Думка думку переганяла, усе перемішувалося.

- Що буде тепер? Чи вертатися їм таки зараз, чи переждати до весни? Взимку на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукатись та й замерзнути. А тут так скучно жити між татарвою...

А що було б, коли б татарин не додержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм цього не обіцяв, лише говорив про велику винагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?!

Коли б татарин не хотів пустити їх на волю, тоді Павлусь уб'є сестру, татарина проколе ножом. Хай тоді повісять або кіньми розірвуть... все одно.

Він сердився, поки не заснув.

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-гірей вернувся з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнімі, що аж улискувався, коні і усміхався до батька, котрий аж сіяв з радості.

«Бач, який тепер бадьорий! - подумав Павлусь. - А на аркані у Непорядного то скривився, начеб кисллицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся. А особливо з цим паничем Сулеймановим. Ми собі ще «поговоримо, і я тобі нагайки-дротянки пригадаю!»

Та зараз йому стало соромно від тих слів. Це ж негарно. Ось той Девлет-гірей так поводився з ним, як з сином, а він йому загрожує.

«Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, вся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрінемось ще!» Павлусь погрозив до вікна кулаком. Саме тоді його прикликали до Девлет-гірея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели. Стали обоє перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

- Ви казали правду. Тепер я хочу здержати своє слово і винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

- Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі. Пусти нас...

- Хіба ж вам зле в мене?

- Нам тут добре, та за Україною нам сумно. Хочемо своїх бачити.

- Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж з весною. Кого зимовий степ обійме, ТОМУ і не жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

- Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі не чіпали.

- Авжеж, дістанете грамоти і охорону, поки до своїх не доїдете.

- Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже, - сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся. - Мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

- Ось я це й хотів сказати, - говорить Павлусь. - Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

- Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! - каже мурза, всміхаючись. - Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В ту мить Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Взяв це за великий гріх.

- Вельможний Девлет-гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього.

- Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього не відмовлю.

- Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що прошу: у Сулеймана-ефенді живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

- Хіба ж він тобі родичем доводиться?

- Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволю попав. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

- Добре в тебе серце, хлопче! - сказав Девлет-гірей. - Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою на Україну.

Девлет-гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

У Павлуся потекли сльози з очей.